

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО ЗА ДЕВ'ЯНОСТО РОКІВ (1918–2008) _____

У статті дається стислий огляд історії мовознавчих досліджень у НАН України за 90 років її існування. Простежено розвиток основних дослідницьких напрямів, схарактеризовано головні здобутки та їхнє суспільне значення, окреслено внесок визначних учених.

Ключові слова: історія українського мовознавства, НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні.

Від часу свого заснування Національна академія наук була й залишається головним осередком лінгвістичних досліджень в Україні. Тому не буде великим перебільшенням сказати, що ці дослідження якнайбільшою мірою відбивають історію вітчизняного мовознавства за останні дев'яносто років. У стінах Академії лінгвістична наука майже завжди розвивалася на міцній науковій основі, що дало вченим змогу зробити посутній внесок у розвиток культури й освіти нашої держави.

Успіхи академічного мовознавства доби українізації. Після революційних подій 1917–1918 років українська мова, приречена за царату на загибель, набуває нових для себе функцій: поширюється у громадсько-політичному житті, в науці й освіті, у пресі та книговидаванні, на виробництві та в міському побуті. Курс на українізацію вимагав відповідного лінгвістичного забезпечення, тож обсяги дослідження рідної мови різко збільшуються. Вони підносяться до рівня культурних завдань державного значення. Активізуються нові напрями, що раніше не мали належної уваги, а то й зовсім не існували.

У створеній 1918 р. Українській академії наук мовознавчі студії посідають одне з чільних місць у роботі її першого — Історично-філологічного — відділу. У його структурі було створено низку спеціальних лінгвістичних установ — комісій: правописно-термінологічну, діалектологічну, нормативної граматики, історії української мови, для складання словника української живої мови, етимологічного, історичного словників тощо. 1921 р. на основі правописно-термінологічної комісії постав Інститут української наукової мови, що мав на меті розбудовування фахової термінології та видання галузевих словників. Лінгвістичні розвідки найбільше друкувалися в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН», а також у спеціалізованих неперіодичних збірниках.

Тогочасні студії мали дві головні настанови — описову й нормативну. Вироблення й систематизації потребували норми всіх мовних рівнів: фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, правописні й термінологічні. Суто теоретичні праці обґрунтовували й удосконалювали ці норми, а практичні словники та граматики закріплювали їх у вжитку.

До другої половини 1920-х рр. писемній мові істотно перешкоджав брак єдиного, усталеного й науково обґрунтованого правопису. Побутувало кілька орфографічних кодексів, що різнилися один від одного, оскільки ґрунтувалися на різних вихідних засадах. 1921 р. вийшли схвалені УАН «Найголовніші правила українського правопису». Вони мали дещо загальний характер, проте послужили основою для наступних видань. Мовознавці Академії наук взяли активну участь в укладанні й обговоренні нового видання правопису (1927–1929), який став підсумком тривалих дискусій і своєрідного компромісу. Було домовлено, що питомі слова слід писати за східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені — відповідно до західноукраїнських. Хоч у культурно-освітнянських колах не всі були цілком вдоволені цим кодексом, він почав потроху усталюватися, а орфографічний різнобій зменшуватися. Довгоочікуване утвердження єдиного правопису для Східної та Західної України стало подією величезної культурної ваги.

Належну увагу працівники Академії приділяли лексикографії. Серед перекладних словників виділявся «Російсько-український словник» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (т. 1–3, 1924–1933; т. 4 не вийшов), що містив багатий лексичний і фразеологічний матеріал, дібраний із художньої літератури, фольклору й діалектів. «Історичний словник українського язика» за ред. Є. К. Тимченка (вип. 1–2, 1930–1932) теж побудований на багатому матеріалі, але, на жаль, лишився незавершеним.

Інститут української наукової мови готував 34 термінологічних словники (видано 16) для різних галузей науки, техніки й виробництва. Укладачі трималися засад здорового пуризму й виробляли фахову термінологію передусім на основі питомої лексики, часом відкидаючи узвичаєні в інших мовах інтернаціоналізми. Такі словники виходили у вигляді проектів, тому наукова громадськість мала змогу обговорити пропоновані в них новотвори. Незважаючи на окремі не зовсім вдалі варіанти, можна твердити, що за цей час було закладено надійні підвалини української термінології.

Із граматичних студій варто згадати цикл монографій Є. К. Тимченка про синтаксичні функції відмінків (1924–1928), написаних із добрим знанням зарубіжної літератури й насичених багатим фактичним матеріалом. Йому ж належить одна з перших спроб визначити і схарактеризувати фонемний склад української мови.

Під орудою діалектологічної комісії ВУАН набуває організаційних форм вивчення народних говорів. Під час спеціальних експедицій у різні регіони України за розробленими інструкціями обстежувалися говори й говірки, а потім публікувалися їх описи, узагальнення робилися переважно у вигляді ізоглос (В. М. Ганцов, О. Н. Синявський, О. Б. Курило). Тогочасна діалектологія найбільше уваги приділяла фонетичним і морфологічним особливостям говірок, тоді як синтаксичні й лексичні риси досліджувалися поверхово. Нагромаджені факти наводили на нові висновки щодо походження та класифікації українських наріч.

Велику роль в організації мовознавчої науки тієї доби відіграв видатний філолог та історик академік Агатангел Юхимович Кримський. Він був директором Інституту української наукової мови, керував лінгвістичними комісіями, редагував перекладні словники та наукові збірники. Його праці стосуються походження й історії української мови, її говорів, правопису, усталення літературних норм. Засновник вітчизняного сходознавства, А. Кримський уважав, що оскільки в давні часи на теренах нашої держави перебували східні народи, то без

розвитку іраністики, тюркології та арабістики всебічна історія українства неможлива. У його фундаментальній праці «Тюрки, їх мови та літератури» (1930) ідеться про походження та класифікацію тюркських мов, їхній вплив на слов'янські та західноєвропейські мови, висвітлено питання тюркської діалектології.

Загалом 1920-ті роки виявилися плідними на теоретичні пошуки та практичні здобутки. Попри не надто сприятливі умови, академічне мовознавство упевнено стало на шлях самостійного творчого розвитку. Когорта видатних учених розпочала науково опрацьовувати й відшліфувати українську мову, і чимало раніше неписьменних українців дістали змогу навчитися читати й писати нею. Дослідники спростували шовіністичні стереотипи й довели її самостійний статус: тепер вона почала сприйматися не як «російський діалект, зіпсутий польськими впливами», а як окрема, самодостатня слов'янська мова з єдиною фонетичною системою, викінченою граматичною структурою, своєрідним лексичним запасом і стильовою розгалуженістю.

Інститут мовознавства за часів сталінських репресій. У ході проголошеного 1930 р. партійною верхівкою курсу на «радянізацію» ВУАН постало питання про те, що розрізнені лінгвістичні установи ВУАН доцільно об'єднати в одну. Було створено єдиний Інститут мовознавства, і здавалося, що відтепер розвиток науки про мову позбудеться стихійності, стане більш плановим і скоординованим. З погляду організації науки так воно й мало б бути. Однак перебігові мовознавчого життя в Академії починають істотно перешкоджати позанаукові чинники.

З першої половини 1930-х років мовну політику українізації заступає політика російщення. Сфера побутування літературної мови починає повільно, але неухильно вужчати. Деякі її питомі риси або викорінюють, або відсувають на периферію під приводом того, що вони, мовляв, віддаляють українську мову від російської. Уряд звинуватив чинний тоді правопис у «політично шкідливих наслідках» і зажадав від науковців переробити його в бік зближення з російською орфографією. Це було зроблено 1933 р. без жодного фахового обговорення. З написання запозичених слів було усунено літеру г і м'якшення іншомовного л, змінено родову належність деяких іменників тощо.

Діяльність Інституту мовознавства потрапляє під пильний нагляд партійних чиновників та органів держбезпеки. Періодика зарясніла закликами «викоринити націоналістичне шкідництво на мовознавчому фронті». Чимало провідних учених стали жертвами безпідставних цькувань і репресій (Є. К. Тимченко, О. Б. Курило, В. М. Ганцов, О. Н. Синявський, Г. К. Голоскевич, Г. Г. Холодний, В. Г. Дубровський, В. К. Дем'янчук тощо). Ці трагічні інтелектуальні втрати, по суті, знекровили академічне мовознавство, спричинили застій і порушили наступність у його розвитку. Здобутки 1920-х років були засуджені як «контрреволюційні» й «буржуазно-націоналістичні». Наукове життя втрачає дух вільних дискусій, натомість насаджуються вульгарно-соціологічний догматизм, командна сваволя й нетерпимість.

Кадровий потенціал установи виявився істотно послабленим. Протягом 1930-х років з її стін не вийшло майже жодних вартісних праць. Щоб у цьому пересвідчитися, досить погортати сторінки «Мовознавства» — тогочасного органу Інституту — або «Російсько-українського словника» (1937), у якому відбилася тенденція штучного наближення української лексики до російської. Винятком стали хіба що праці академіка М. Я. Калиновича. Він створив підручник для вишів «Вступ до мовознавства» (1940), обґрунтував визначення слова як окремої мовної одиниці на базі низки ознак, розвідки вченого з історії та теорії

лексикографії сприяли її формуванню як окремої галузі. Загалом же в цей період переважали статті розрізної тематики, що стосувалися часткових питань. Розвиток деяких напрямів фактично призупинився.

1945 року Інституту мовознавства було присвоєне ім'я Олександра Опанасовича Потебні — найвидатнішого українського лінгвіста XIX століття.

У повоєнні роки поживалення лінгвістичних студій пов'язане з діяльністю академіка Леоніда Арсенійовича Булаховського — провідного на той час українського мовознавця, директора Інституту в 1944–1961 рр. У його праці «Походження української мови» (1956) відтворено мову стародавнього Києва та Київщини, описано риси української мови в пам'ятках різних періодів, вказано час її остаточного сформування — XIV ст. На базі сучасних мов Л. А. Булаховський реконструював найдавнішу слов'янську акцентологічну систему й пояснив деякі факти з історії наголосу в слов'янських мовах. Інші ділянки його зацікавлень — семасіологія, синтаксис, стилістика. Перу вченого належать капітальні курси з історії російської літературної мови, що витримали по кілька видань.

За редакцією Л. А. Булаховського вийшов загальний академічний «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1–2, 1951). Це був перший ґрунтовний і систематичний опис усіх її структурних рівнів, який зафіксував стабільність літературних норм. На основі цього курсу потім створювалися підручники для вищої та середньої школи.

1948 року Інститут випустив досить повний «Російсько-український словник» (80 тис. слів). Порівняно з виданням 1937 р. це був крок уперед, але він також хибував на невмотивовані росіянізми. Цей словник закріпив лексичні норми, більшість із яких чинна дотепер. Деякі відверті перегини попереднього орфографічного кодексу усуває в 1946 р. новий «Український правопис». 1960 р. підготовлено його друге, виправлене й доповнене видання. Вийшов перший в Україні «Словник лінгвістичних термінів» Є. В. Кротевича й Н. С. Родзевич (1957), який давав уявлення про тогочасну систему мовознавчих понять, широко ілюструючи їх фактами української мови.

Мовознавчі студії в добу «відлиги» та «застою». Від середини 1950-х років для Інституту настають відносно сприятливі часи. З приходом нового покоління вчених удається частково відновити кадровий потенціал після сталінського погрому. Назрілі завдання вимагають тепер зусиль не одного дослідника, а цілих колективів. Починає більшати потік статей і монографій. Вони загалом відповідали тогочасному рівневі науки, але іноді хибували на описовість і брак узагальнень.

Протягом 1960–1970-х років конкретні мовознавчі дослідження стимулювали появу загальних праць, а теоретичні результати останніх відбивалися в словниках, довідниках і навчальній літературі. Повноцінний розвиток науки про мову дещо стримували певна одноманітність у підходах, слабкість наукових шкіл, брак дискусій і переважна орієнтація українських лінгвістів на праці лише російських колег. Деякі галузі й далі потерпали від нав'язливих ідеологічних регламентацій з боку влади.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні лишається центром лінгвістичних студій в Україні, координуючи наукову роботу, що її ведуть відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН України у Львові, мовознавчі кафедри університетів і педінститутів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Чернівцях, Ужгороді й інших містах.

Завдяки працям І. М. Кириченка, В. С. Ільїна, Т. В. Зайцевої, П. Й. Горецького, С. П. Левченка в окрему галузь українського мовознавства виділяється лексикологія. Спочатку її розвиток був зумовлений переважно практичними потребами словникарства, а згодом лексикологи зосереджуються й на теоретичних проблемах: системності й закономірностях розвитку словникового складу, типології лексичних значень, семантичній структурі слова, лексичних категоріях, фразеологічних сполуках (Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник, А. П. Крищенко, Л. О. Родніна, О. О. Тараненко).

За обсягом та опрацюванням лексики «Українсько-російський словник» (т. 1–6, 1953–1963) і «Російсько-український словник» (т. 1–3, 1968; Державна премія УРСР, 1971) не лише перевершили всі попередні аналоги, а й потрапили до числа найбільших у світовій перекладній лексикографії. Засобами іншої мови вони всебічно розкривали значення й відтінки значень реєстрових слів, показували їхню сполучуваність, наводили цілу низку перекладних відповідників. Ці словники стали надійними порадиниками багатьох авторів і перекладачів, настільними книгами у видавництвах, державних установах, наукових інститутах, вищій школі.

Найбільшим здобутком лексикографії стає тлумачний «Словник української мови» (т. 1–11, 1970–1980; Державна премія СРСР, 1983). Він досить повно відбиває лексичний і фразеологічний склад літературної мови від І. Котляревського до початку 1970-х років. Частково охоплені в ньому й архаїзми, історизми, діалектизми, які засвідчені писемними джерелами. До реєстрових одиниць подано детальні тлумачення, приклади вживання, граматичну та стилістичну характеристику. Щоправда, інколи позначки типу *діалектне* або *застаріле* (надто щодо західноукраїнської лексики) наче відлякували користувача від цих слів, і вони й далі лишалися суто діалектними чи застарівали ще більше, хоч могли б природно влитися до загальноновживаного фонду. Але в цілому словник створено на високому науковому рівні. Цей одинадцятитомник є своєрідною вершиною нашої лексикографії, справжнім подвигом вітчизняних словникарів.

Повнотою свого реєстру, рясним ілюстративним матеріалом «Словник української мови» завдячує фундаментальній лексичній картотеці, яку почали комплектувати в Академії наук іще з 1920-х рр. Кожна картка містить заголовне слово, уривок із тексту, де його вжито в певному значенні, та посилання на джерело, звідки його виписано. Картотека документально засвідчує наявність слова у мові, кількість значень, його граматичні та стилістичні особливості й таким чином забезпечує повний добір лексики до словників різних типів, а також для лексикологічних досліджень.

Одночасно з'являються словники інших типів: «Словник мови Шевченка» (т. 1–2, 1964; Державна премія УРСР, 1989), «Орфографічний словник» (1975), «Власні імена людей: Словник-довідник» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської (1986; 3-є вид. 2005), «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука (1989) та ін.

Дослідники української граматики зосереджуються на її теоретичних аспектах: вивчають морфологічні й синтаксичні категорії, їхні взаємозв'язки, семантичні та структурні типи словосполучень. Вийшли монографії про окремі частини мови (В. М. Русанівський, І. Г. Матвіяс, А. П. Грищенко, Г. М. Гнатюк, Л. М. Григорчук) та їх класифікацію (І. Р. Вихованець). Різним аспектам синтаксису присвятили свої розвідки А. П. Грищенко, І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко.

Тогочасні набутки зі словотвору підсумувала колективна праця «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979).

Від 1960-х років розпочинається вивчення української мови структурно-математичними методами. Такий підхід дав змогу точніше описати її фонемну, морфемну та словотвірну структури, вивчити словозмінні парадигми й синтаксичні структури, виробити формально-граматичні засади структурної класифікації речень. Створено алгоритми автоматичного морфологічного й синтаксичного аналізу текстів (В. С. Перебийніс, М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко). «Частотний словник сучасної української художньої прози» (т. 1–2, 1981) подає кількісні параметри слововживання в обстежених текстах.

І. К. Білодід, В. С. Ільїн, Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук простежують формування стилів української літературної мови, з'ясовують виражальні функції звукових, граматичних і лексичних одиниць. Пізніше мовний стиль починають розуміти як певну структурну цілісність, причому підкреслюється його функціональна природа. Критеріям літературної норми та проблемам її усталення присвячено праці М. М. Пилинського. Розвиток стилів у різні періоди розглянуто в колективних працях «Мова і час» (1977), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989).

Мовознавці Академії завжди віддавали належне проблемам мовної культури, поширенню літературних норм. Узвичаєнню правильної вимови сприяв словник «Українська літературна вимова і наголос» (1973), а норм слововжитку — довідник «Культура української мови» (1990). З 1967 р. регулярно виходить науково-популярний збірник «Культура слова» (раніше мав назви — «Питання мовної культури», «Рідне слово»).

З 1960-х років починається експериментальне дослідження інтонації як організаційно-комунікативного засобу, що передає логічні відтінки думки та її емоційне забарвлення. Докладно вивчено інтонацію розповідних, питальних і заперечних речень, вставних і звертальних конструкцій, експресивних засобів (Л. А. Близниченко, А. Й. Багмут). Інтонація українського мовлення нерідко порівнювалася з інтонаціями інших мов, зокрема слов'янських.

Попередні дослідження й нагромаджений фактичний матеріал узагальнено у фундаментальній праці «Сучасна українська літературна мова» (кн. 1–5, 1969–1973), що містить усебічний аналіз усіх її структурних рівнів. У першій книзі подано опис голосних і приголосних звуків української мови, її фонологічної системи, акцентної структури, структури складу, орфоепічних норм. У другій книзі, присвяченій морфології, докладно проаналізовані частини мови, їхні словотвір і словозміна, морфологічні категорії. Третя книга подає досить повну й багато в чому оригінальну характеристику синтаксису, а четверта — опис лексичного складу та фразеології. Стилистичні ресурси різних мовних рівнів і функціональні стилі — така проблематика п'ятої книги; новий матеріал містять її розділи про стилістику усного мовлення та ритмомелодику. Тривалий час цей п'ятитомник посідав у нашому мовознавстві чільне місце.

Щоб краще зрозуміти сучасну мову, треба знати, як вона сформувалася, і чим глибше в давнину зазирає дослідник, тим виразніше проступають історичні тенденції та закономірності. Праці з історичної граматики (У. Я. Єдлінська, В. М. Русанівський, М. М. Пещак, І. М. Керницький) висвітлюють співіснування давньоруських і старослов'янських морфологічних рис у пам'ятках, розвитку морфологічних категорій і форм, становлення синтаксичної будови української мови. Вагомі дослідження з історичного словотвору належать Л. Л. Гумецькій.

Історична лексикологія, що відтворює шляхи становлення словникового складу, представлена розвідками А. І. Генсьорського, А. А. Бурячка, В. О. Винника, М. Л. Худаши, Д. Г. Гринчишина, Л. М. Полюги. Вивчаючи тексти писемних пам'яток, дослідники намагаються простежити формування лексичної самобутності нашої мови на тлі інших слов'янських мов, з'ясовують історію конкретних слів і джерела запозичень, прояснюють «темні місця» в давніх текстах.

Для діахронічних розвідок велике значення мають історичні словники, що фіксують лексику певного періоду, наводять її тлумачення і приклади вживання з писемних джерел. Такими словниками є «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за ред. Л. Л. Гумецької (т. 1–2, 1977–1978) і його хронологічне продовження — «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» за ред. Д. Г. Гринчишина (вип. 1–13, 1994–2006; видання триває). Ці праці мають загальнокультурне значення, бо засвідчують ступінь розвитку українського народу в минулі епохи, рівень його духовної та матеріальної культури, давні звичаї та побут. Словники стають у пригоді історикам широкого профілю й історикам літератури, що працюють із текстами відповідної доби.

В окрему галузь виділилася українська історична акцентологія, біля джерел якої стояли О. О. Потебня, Л. А. Булаховський та І. І. Отієнко. Їїню справу гідно продовжив В. Г. Склиренко — автор «Нарисів з історичної акцентології української мови» (1983) та інших ґрунтовних монографій. Подальше розгортання досліджень у цьому напрямі засвідчило сформування київської акцентологічної школи.

На основі діахронічних студій підготовлено фундаментальну працю «Історія української мови» (1978–1983). Кожен з її чотирьох томів («Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія») описує основні процеси в розвитку відповідного структурного рівня. Так, становлення звукової системи відтворено від індоєвропейських часів; з належною повнотою висвітлено зміни, що сталися на власне українському ґрунті. На багатому матеріалі, з новими підходами розглянуто й історію частин мови. Підбивши підсумки досягнутого, цей чотиритомник водночас показав, що в дослідженні деяких періодів ще лишаються численні темні місця, які потребують дальшого висвітлення. Насамперед це стосується лексики, словотворення й синтаксису.

І. К. Білодід, З. Т. Франко, Г. П. Їжакевич вивчали передумови та джерела виникнення української літературної мови, її діалектну базу, співвідношення в ній книжних і народних елементів. Академічний «Курс історії української літературної мови» (т. 1–2, 1958–1961) відтворював становлення різних стилів і жанрів від часів Київської Русі до середини ХХ ст., а також культурно-освітні функції літературної мови на різних етапах. Незважаючи на рясно призбираний фактаж, нині ця праця значною мірою застаріла через свою ідеологічну упередженість. М. А. Жовтобрюх дослідив мову української преси ХІХ — початку ХХ ст., розкривши її важливу роль для закріплення літературних норм, збагачення фразеології та спеціальної термінології.

Вивчення історії літературної мови не припинялося і в 1970–1980-ті рр. У центрі уваги дослідників був вплив давніх східнослов'янських літературних мов на сучасні літературні мови (В. М. Русанівський), мова Київського літопису та «Слова о полку Ігоревім» (В. Ю. Франчук), формування літературної мови на народній основі у ХVІІІ ст. (В. А. Передрієнко). В. В. Німчук видав із коментарем пам'ятку Х ст. «Київські глаголичні листки», довівши сучасними методами її автентичність.

Надійну джерельну базу для історичних розвідок надає серія «Пам'ятки української мови» (виходить з 1961 р.). У ній друкуються тексти XIV–XIX ст. — актові документи, грамоти, давні граматики та словники, художня, публіцистична, наукова, епістолярна, а останнім часом і релігійна література. Серія робить приступними для широкого кола дослідників найважливіші тексти, що документально засвідчують мовну систему певної доби. У серії вийшли такі славетні мовознавчі пам'ятки, як словники Памва Беринди, Л. Зизанія, П. Білецького-Носенка, граматики І. Ужевича й М. Смотрицького. Видання пам'яток супроводжується докладними архео- та палеографічними коментарями з дотриманням усіх текстологічних вимог. Публікатори — В. В. Німчук, М. К. Бойчук, В. М. Русанівський, М. М. Пещак, І. П. Чепіга та ін.

Загальнонаціональна мова представлена не лише своїм літературним різновидом, а й народними говорами. Діалектологічні розвідки цього періоду охоплюють увесь ареал української мови. Учених цікавлять характерні й відмінні ознаки говорів і говірок, їхнє територіальне поширення, членування діалектного простору, міждіалектні зв'язки. Ф. Т. Жилко — автор монографії «Г'овори української мови» (1958) та першого підручника з української діалектології (1966). Описові південно-східних говорів присвячено праці П. І. Приступи й Д. Г. Бандрівського. Виходять діалектологічні розвідки з фонології (Т. В. Назарова, А. М. Залеський), словотворення (Я. В. Закревська), лексики (П. Ю. Гриценко). Побачила світ хрестоматія зразків діалектного мовлення з усіх регіонів української етнічної території — «Г'овори української мови: збірник текстів» (1977). Підсумки діалектологічних досліджень узагальнила книга І. Г. Матвіяса «Українська мова і її говори» (1990).

Етапним здобутком української лінгвогеографії став національний «Атлас української мови» (т. 1–3, 1984–2001; Державна премія України в галузі науки й техніки, 2006), теоретичні засади якого опрацював Ф. Т. Жилко. Атлас окреслює межі поширення різних мовних явищ на всій території нашої держави та на суміжних землях. Його базою стали записи понад 2300 говірок, зроблені великим загоном діалектологів за програмою, що охоплювала близько 500 найважливіших питань діалектної фонетики, граматики й лексики. Атлас — надійна основа для розв'язання проблем діалектного членування, походження й історії української мови, з'ясування східнослов'янського етногенезу.

Від початку 1960-х років як окрема галузь розвивається ономастика (К. К. Цілуйко, О. С. Стрижак, А. П. Непокупний, В. В. Німчук, З. Т. Франко, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш, І. М. Железняк, Л. Т. Масенко). «Словник гідронімів України» (1979) — найповніший реєстр водоймищ нашої держави, за обсягом і характером опрацювання матеріалу він не має аналогів у слов'янській ономастиці. «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (1985) з'ясовує походження топонімів, зафіксованих давньоруськими літописцями. Етимологія географічних назв надзвичайно цінна, бо дає змогу точніше відтворити дописемну історію України, локалізувати праатьківщину слов'ян, визначити місце й час походження східних слов'ян і їхніх мов, простежити міжмовні контакти найдавнішої доби.

Помітною подією стала поява першого в тодішньому СРСР систематичного курсу «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966) за ред. О. С. Мельничука. У ньому підсумовано всі головні здобутки славістики, і при цьому належне місце відведено фактам української мови. Продовженням цього курсу стала монографія «Историческая типология славянских языков» (1986), де розглянуто спільні й відмінні риси літературних мов на різних струк-

турних рівнях. Ареальні балто-північнослов'янські зв'язки, зокрема спільні явища в галузі семантики та синтаксису, балтійські запозичення в пам'ятках, власних назвах і сучасних діалектах білоруської, української та польської мов, багато й плідно досліджував А. П. Непокупний.

Публікуються ґрунтовні розвідки з різних аспектів слов'янських мов: лексики (В. Т. Коломієць, І. А. Стоянов), морфології (О. Б. Ткаченко, Г. П. Півторак), синтаксису (О. С. Мельничук, Й. Ф. Андерш, В. В. Чумак). Перекладна лексикографія поповнилася «Польсько-українським словником» (кн. 1–3, 1958–1960), «Болгарсько-українським словником» І. А. Стоянова й О. Р. Чмир (1988), «Чесько-українським словником» (т. 1–2, 1988–1989).

На загальнослов'янському тлі висвітлює походження українських слів фундаментальний «Етимологічний словник української мови» в 7-ми томах (т. 1–5, 1982–2006, видання триває), укладений під керівництвом О. С. Мельничука. Його побудовано за гніздовим принципом: до кожного реєстрового слова додаються всі спільнокореневі, далі містяться його відповідники у слов'янських мовах, потім наводиться реконструйована праслов'янська форма, а далі — індоєвропейська; запозичені слова також, по можливості, зводяться до індоєвропейського рівня. Праці притаманні відносно стислий виклад, чітка побудова статті, зважені й кваліфіковані пояснення етимологій. Редактори й укладачі словника (О. Б. Ткаченко, Т. Б. Лукінова, В. Г. Скіяренко, Г. П. Півторак, І. А. Стоянов, О. Д. Пономарів та ін.) виявили глибоку історико-лінгвістичну вдумливість, творчу енергію, працьовитість і наполегливість. У завершеному вигляді це видання стане гідним внеском у світову славистику.

У 1970-ті роки зростає увага до побутування в Україні російської мови. Виходять колективні монографії «Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР» (1976), «Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении» (1981) та ін. У них підкреслювалися роль російської мови як засобу міжнародного спілкування та роль «другої рідної мови», негативні ж наслідки мовних контактів замовчувалися.

Більшу наукову цінність зберігають сьогодні дослідження з історії мовних контактів, порівняльної лексикології і граматики української та російської мов (Г. П. Їжакевич, Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька, Н. Г. Озерова, В. М. Брицин). Підсумковими в цій ділянці стали колективні монографії «Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология» (1991) і «Сопоставительная грамматика русского и украинского языков» (2003). Не втратили актуальності праці, що фіксують особливості російського мовлення в Україні, — «Культура русской речи на Украине» (1976), «Словарь русского литературного словоупотребления» (1987). Вийшов двотомний «Словарь языка русских приведенный Т. Шевченко» (1985–1986; Державна премія УРСР, 1989).

Ю. О. Жлуктенко й О. В. Двужжилов — автори книги «Фризский язык» (1984). Міжмовним контактам присвячено публікації В. В. Акуленка. Друкувалися розвідки з фіно-угрознавства (О. Б. Ткаченко), тюркології (О. М. Гаркавець), арабістики (В. С. Рибалкін). Вагомим набутком порівняльно-історичного мовознавства стали колективна монографія «Общая лексика германских и балто-славянских языков» (1989), монографії «Очерки теории языкового субстрата» О. Б. Ткаченка (1989) і «Джерела філософської термінології» Т. А. Харитонової (1992).

У «застійні» роки дедалі більше відчувалася потреба в соціолінгвістиці, що вивчає функціонування мов у суспільстві, національно-мовне будівництво, проблеми двомовності. Проте на дослідження одного з основних аспектів того-

часної мовної ситуації в Україні — негативних для української мови наслідків її контактів з російською мовою — було накладене суворе табу. Натомість учені мусили пропагувати партійні рішення з мовної політики й обстоювати сумнівну теорію «другої рідної мови» (І. К. Білодід). Неможливість об'єктивно вивчати стан мов в Україні вчені компенсували увагою до аналогічних проблем за рубежом. Це насамперед праці Ю. О. Жлуктенка й колективні монографії «Варианты полинациональных литературных языков» (1981), «Межъязыковые отношения и языковая политика» (1988), «Языковые ситуации и взаимодействие языков» (1989).

З 1960-х років регулярно виходять збірники статей із загального мовознавства. Їхня тематика — співвідношення мовної системи та мовної структури, категорій змісту та форми в мові, взаємозв'язки мови та мовлення, мови та мислення, етапи формування й розвитку національних мов. Багато уваги приділялося методам і прийомам лінгвістичних досліджень, зокрема в зарубіжній науці («Методологические основы новых направлений в мировом языкознании», 1992). Внесок до теоретичної семасіології зробили В. М. Русанівський і О. О. Тараненко, які висвітлювали причини й механізми семантичного розвитку мови на лексичному та граматичному рівнях.

Ціла епоха в історії українського мовознавства пов'язана з ім'ям академіка Олександра Савича Мельничука. Його наукові зацікавлення охоплювали чи не всі галузі лінгвістики. Мову він визначав як системно-структурне суспільне явище з матеріальною основою та ідеальними функціями, найважливішою серед яких є знакова функція, що дає людям змогу мислити й обмінюватися думками. Його монографія «Розвиток структури слов'янського речення» (1966) — досить вичерпне діахронічне дослідження слов'янського синтаксису. Глибоке проникнення в етимологію лексики з різних мовних сімей дозволило вченому висунути докази генетичної спорідненості всіх мов світу. Праці О. С. Мельничука високо піднесли престиж української науки, хоч і залишаються сьогодні у світі дещо недооціненими.

Виникла й зміцніла така галузь, як історія українського і слов'янського мовознавства. П. Й. Горещкий і Л. С. Паламарчук присвятили праці розитковій української лексикографії, В. В. Німчук простежив еволюцію словникарства та граматичної думки в XIV–XVII ст., В. Ю. Франчук підготувала наукову біографію О. О. Потєбні, М. А. Жовтобрюх проаналізував бурхливий і складний період в українському мовознавстві 1918–1941 рр. Спільною рисою всіх цих студій було прагнення не просто перелічити здобутки науки про мову, а й оцінити їхнє значення — як для лінгвістики, так і для суспільства загалом.

Розвиток лінгвістики за часів незалежності. Якісно новий етап у житті академічного мовознавства починається з проголошенням незалежності України, зі значними культурними перетвореннями та розширенням функцій української мови. Бурхливі і складні процеси, що відбуваються нині в суспільстві та мові, висуюють перед лінгвістами нові актуальні завдання. Вони звертаються до малодосліджених і заборонених тем, залучають раніше не доступні архівні джерела, почуваються вільніше у трактуванні зібраних фактів. Зростає цінність практичних рекомендацій мовознавства для громадського життя, а його теоретичних здобутків — для інших наук. Лінгвісти беруть активну участь у науковому та культурному житті країни. Як наслідок — збільшується суспільна вага науки про мову, вона утверджується як впливова гуманітарна дисципліна.

1991 р. на базі україністичних відділів Інституту мовознавства створено самостійний Інститут української мови, що дало змогу вивчати її більш системно й

цілеспрямовано. В Інституті мовознавства українську мову також досліджують, але переважно у зв'язках з іншими мовами — слов'янськими та неслов'янськими.

Друге народження переживає українська соціолінгвістика. Вона позбувається віджилих догм і стереотипів, бере на озброєння новітні методи, якими вивчає суспільні чинники мовних змін, стан і статус різних мов в Україні. З'ясовуються шляхи поліпшення мовної ситуації, вдосконалення законодавства й державної політики в цій сфері, окреслюються стратегії мовного розвитку на тривалу перспективу (В. М. Брицин, Б. М. Ажнюк, Н. П. Шумарова, Г. М. Яворська, Л. О. Ставицька, Л. І. Лазаренко). Функціонування мови за радянських часів критично переосмислюють автори збірника «Мова тоталітарного суспільства» (1995).

О. Б. Ткаченко розробив соціолінгвістичну класифікацію мов, яка враховує їхню поширеність і практичне значення. У книзі «Українська мова і мовне життя світу» (2004) на широкому історико-лінгвістичному тлі вчений з'ясовує причини й наслідки загибелі різних мов, аналізує випадки їх відродження, окреслює чинники мовної стійкості. На підставі цього досвіду подано рекомендації щодо зміцнення суспільних позицій української мови й кращого планування мовних процесів у нашій державі. Важливий висновок праці — народ із розвинутою національною свідомістю здатен зберегти себе, свою мову й культуру навіть за найнесприятливіших умов. Продовження цей напрям досліджень дістав у новій книзі О. Б. Ткаченка «Мова і національна ментальність» (2006).

Грамматичні студії переорієнтовуються з формального аспекту на функціональний. Дослідники зосереджуються на елементарних і похідних синтаксичних конструкціях, прагматичних і семантичних властивостях речення, залежності його будови від комунікативних і когнітивних чинників. Ґрунтовними монографіями цього напрямку стали колективна «Украинская грамматика» (1986), праці І. Р. Вихованця й К. Г. Городенської. Заслужують на увагу монографії Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, С. О. Соколової з проблем морфеміки української мови.

Фахівці зі структурно-математичної лінгвістики створили потужний комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови та систему автоматизованого редагування наукового тексту. На їхніх розробках ґрунтуються електронний редактор українських текстів «Рута» і двосторонній українсько-російський перекладач «Плай». Застосування електронно-обчислювальної техніки дає змогу швидше нагромаджувати й обробляти великі масиви мовної інформації. За допомогою комп'ютерних програм укладено «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (1998), «Словник афіксальних морфем української мови» (1998), «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. А. Карпіловської (2002).

Утворений 1991 р. Український мовно-інформаційний фонд НАНУ впроваджує в досліджування мови новітні технології, розробляє інформаційно-лінгвістичні системи — комп'ютерні словники, лінгвістичні бази даних, експертні системи тощо. Під керівництвом В. А. Широкова 2001 р. підготовлено інтегровану лексикографічну систему «Словники України» (версія 3.1 — 2007), яку випущено на лазерних дисках і розміщено в Інтернеті. Вона стала надійним довідником для всіх, хто пише або редагує тексти за допомогою комп'ютера. Створено також перший в Україні лінгвістичний корпус, який натеper має обсяг понад 60 млн. слововживань і слугує сучасною основою для мовознавчих досліджень та укладання словників.

Не менш активно розвивається і традиційна лексикографія. Набули популярності «Фразеологічний словник української мови» (кн. 1–2, 1993), «Словник синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000), «Українсько-російський словник» за ред. Л. Г. Скрипник і Т. К. Черторизької (1999), «Орфоепічний словник української мови» (т. 1–2, 2001–2003), «Білорусько-український словник» Г. П. Півторака й О. І. Скопненка (2006), «Російсько-український словник» за ред. В. В. Жайворонка (2003), словник «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (2002) і «Сучасний словник іншомовних слів» (2006), укладені О. І. Скопненком і Т. В. Цимбалюк, словники-довідники В. В. Жайворонка «Велика чи мала літера?» (2004) та «Знаки української етнокультури» (2006), «Словник українських синонімів і антонімів» Л. М. Полюги (2007). Укладачі прагнуть повніше представити українську лексику, повернути їй питомі риси, очистити від невластивих нашарувань.

Лексичний склад мови чутливо реагує на всі суспільно-політичні та культурні зміни. За останні два десятиліття в ньому відбулися значні зрушення: виникли нові слова й вислови, інші вийшли з активного вжитку, в багатьох словах з'явилися нові значення й смислові відтінки, змінилися окремі лексичні норми та стильове забарвлення слів. Усі ці новації має зафіксувати друге видання тлумачного «Словника української мови» (у 20 т., бл. 200 тис. слів), підготовка якого саме добігає кінця. Також він має заповнити прогалини першого видання: ширше представити лексику авторів «Розстріляного відродження», письменників діаспори та найкращої перекладної літератури. Теоретичні засади одностомного тлумачного словника середнього обсягу обґрунтовано у праці О. О. Тараненка «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (1996).

З відродженням українського наукового й ділового стилів державного значення набуває термінологічна робота. Окреслюються шляхи розбудови, упорядкування й стандартизації спеціальної лексики, з'ясовуються типи термінологічного словотворення та їхня продуктивність. Видано «Російсько-український словник наукової термінології» у 3-х книгах, присвячений суспільствознавчим, природничим і точним наукам (1994–1998), «Українсько-російський словник наукової термінології» за ред. Л. О. Симоненко (2004), регулярно виходить збірник «Українська термінологія і сучасність». Ця галузь засвідчила, що сучасна українська термінологія — розвинена, унормована, здатна обслуговувати всі галузі науки.

Мовознавці Академії підготували третє (1990) і четверте (1993) видання «Українського правопису», в яких відновлено літеру ґ, змінено абеткове місце м'якого знака, уточнено орфографію іншомовних слів тощо. Утім, окремі орфограми лишаються предметом гострих дискусій. Багато дослідників сходяться на думці, що правопис має точніше відбивати традиції української вимови, а також дещо спроститися. Цій проблематиці присвячено збірник статей і пропозицій «Український правопис: так і ні» (1997), розвідку В. В. Німчука «Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст.» (2002) і хрестоматію «Історія українського правопису ХVІ–ХХ століття» (2004). «Український орфографічний словник» (7-е вид., 2007) не тільки достатньо повно охоплює лексику сучасної літературної мови, а й відбиває складні випадки написання, уніфікує виявлені правописні розбіжності, фіксує орфографічні зміни останніх років.

За останнє десятиліття лінгвістична україністика збагатилася монографіями «Варіанти української літературної мови» І. Г. Матвіяса (1998), «Мовний портрет Яра Славутича» Н. М. Сологуб (1999), «Берестейсько-пінські говірки:

генеза і сучасний стан» О. І. Скопненка (2001), «Історія української літературної мови» й «У слові — вічність» В. М. Русанівського (2002) та багатьма іншими. Помітною подією в культурному житті країни стало видання «Пересопницького Євангелія» (публікатор І. П. Чепіга; 2001). Піднесенню мовної культури сприяє «Довідник з культури мови» (2005).

Після тривалої перерви відновлюються розвідки з українського глотогенезу, причому комплексний підхід дає підстави переглянути його хронологію. Г. П. Півторак у працях «Українці: звідки ми і наша мова» (1993), «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов» (2001; 2-е вид. 2004) на ґрунті найновіших досягнень історичної фонетики, діалектології, археології, історії, антропології та етнографії дійшов висновку, що на кінець XII ст. переважна більшість рис, властивих українським діалектам, уже сформувалася. Отже, на цей час можна впевнено віднести існування української мови, а говорити про єдину давньоруську прамову як основу сучасних східнослов'янських мов немає підстав.

Походженню української мови та її діалектів присвячено і праці В. В. Німчука. У монографії «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992) він простежує вплив лексики киеворуського періоду на формування сучасного словникового складу. Інші його розвідки стосуються етимології власних назв, українсько-південнослов'янських паралелей та історії конфесійного стилю.

Етапними в історичній акцентології стали монографії В. Г. Склярєнка «Праслов'янська акцентологія» (1998) та «Історія українського наголосу. Іменник» (2006). Становлення сучасного наголосу вчений простежує як наслідок еволюції праслов'янської, східнослов'янської та староукраїнської акцентних систем, особливу увагу приділяючи специфічним його рисам. Інші його праці: «Темні місця у “Слові о полку Ігоревим”» (2003) та «Русь і варяги» (2006) присвячені важливим, але нерозв'язаним проблемам етимології та історичної лексикології. Ці книги відзначаються широтою залученого матеріалу, свіжим поглядом і переконливістю аргументів.

Увагу діалектологів цього періоду привертають говірки Чорнобильської зони: видано їх системний опис (1999) та збірник текстів (1996). Українська мова представлена в «Общеславянском лингвистическом атласе» (видається з 1988 р.) та «Загальнокарпатському діалектологічному атласі» (вип. 4, 1993). Під керівництвом П. Ю. Гриценка триває поповнення діалектної картотеки (близько 5 млн. карток), формується діалектний фонофонд, що зберігає записи зразків мовлення з усіх куточків України й суміжних країн. Діалектологи Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича (м. Львів) поглиблюють вивчення південно-західних говорів. Попри вагомий доробок, слід визнати, що деякі ділянки цієї важливої галузі лишаються ще малодослідженими. Потрібно більше розвідок із діалектного словотворення, синтаксису, фразеології, акцентології, а також із порівняльно-історичної діалектології. На часі створення лексичного атласу української мови. Усі ці завдання невідкладні, адже від стану обстеження народних говорів великою мірою залежить як повнота картини загальнонаціональної мови, так і поступ історико-культурних досліджень загалом.

У галузі ономастики виділяються монографічні дослідження О. С. Стрижака, В. П. Шульгача, О. П. Карпенко, колективні праці «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1998), «Ономастика Полісся» (1999). Вийшов «Словник мікрогідронімів України» (2004), публікується щорічник «Студії з ономастики та етимології». Тематика ономастичних студій повсякчас розширюється: більшає територія об-

стеження, запроваджується в науковий обіг свіжий матеріал, глибшає часова перспектива досліджень, у зв'язку з чим дедалі частіше застосовуються етимологічні методи. Поповнюється ономастична картотека, що фіксує топоніми, гідроніми й антропоніми, зібрані внаслідок польового обстеження різних регіонів України та шляхом анкетування.

Мовознавча славістика представлена «Граматиною чеської мови» (1992), працею Т. Б. Лукінової «Числівники в слов'янських мовах» (2000) і колективною монографією «Українське мовознавство у західних і південних слов'ян» (2005), у якій схарактеризовано дослідження вчених Польщі, Чехії, Словаччини, Сербії та Хорватії з української мови. Історичні зв'язки слов'янських та інших мов на лексичному рівні простежують автори книги «Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков» (2005).

Проблематика мовознавчих досліджень постійно розширюється через успішне застосування сучасних ідей і методів, шляхом розвою порівняно нових напрямів. Це, зокрема, когнітивна лінгвістика (Т. В. Радзієвська, В. М. Труб), текстолінгвістика (Л. В. Орлова, Т. В. Радзієвська), етнолінгвістика та лінгвокраїнознавство (В. В. Жайворонок, Б. М. Ажнюк, Н. В. Хобзей, Л. І. Даниленко) тощо.

Головні результати багаторічного вивчення української мови підсумовує фундаментальна енциклопедія «Українська мова» (2000, 3-є вид. 2007). У повній і водночас лаконічній формі тут викладено всі основні відомості про її будову, історію, стильові й територіальні різновиди, суспільні функції, контакти з іншими мовами. Низку статей присвячено її дослідникам та основним поняттям загального мовознавства. На сторінках Енциклопедії вповні відбився високий рівень наукових знань про українську мову. Це видання стало справжнім завояванням вітчизняної лінгвістики.

Про вагомості досягнення академічної науки про мову йдеться у книзі «Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930–2005: Матеріали до історії» (2005). Тут докладно проаналізовано розвиток усіх напрямів лінгвістичної науки, що розробляються в інституті. Уперше оприлюднено біобібліографії всіх учених установи, зокрема довоєнного періоду. Ця книга — перший крок до створення ґрунтового, об'єктивного курсу історії вітчизняного мовознавства ХХ ст., потреба в якому відчувається вже сьогодні.

Мовознавці НАН України постійно беруть участь у наукових і науково-практичних конференціях, міжнародних з'їздах славістів і конгресах українців, на яких гідно представляють академічну науку. Учені підтримують творчі зв'язки з вищою школою, постійно готують експертні висновки, відповіді та роз'яснення на запити, що надходять від органів влади, установ і окремих громадян.

Попри солідні здобутки, нині перед академічною наукою про мову постають нові завдання. На черзі створення загальних академічних курсів української діалектології та історії літературної мови. Конче потрібні словник сполучуваності слів української мови, великий словотвірний словник, зведений діалектний та ідеографічний словники. Замало дослідників працює в галузях загального, класичного й порівняльно-історичного мовознавства, історії української мови, соціолінгвістики. Крім слов'янських, деяких германських і романських мов, дуже повільно розгортається вивчення решти індоєвропейських, а також неіндоєвропейських мов. Активніших досліджень потребують мови національних меншин в Україні.

Завдяки колективним зусиллям мовознавці НАНУ глибоко дослідили різні структурні рівні української мови починаючи від праслов'янських часів. І хоч

окремі прогалини й білі плями ще залишаються, вона стала однією з найбільш досліджених мов — не лише серед слов'янських, а й поміж усіх мов світу. Своїми працями науковці обґрунтували функціональну повноцінність української мови, що стало однією з підстав надати їй 1989 р. державного статусу.

З огляду на невпинний духовно-культурний поступ українського суспільства значення мовознавства постійно зростає. 90-річчя Національної академії наук лінгвісти зустрічають готовими розв'язувати всі ті завдання, що їх висувують перед ними процеси мовного розвитку та початок розбудови в Україні суспільства знань. Учені ставлять при цьому дві основні мети: теоретичну — глибше дослідити структуру, історію та функціонування української мови, показати її у зв'язках з іншими мовами світу, і практичну — й далі зміцнювати її державні позиції, підносити її престиж у всіх сферах нашого життя.

P. O. SELIHEY

UKRAINIAN ACADEMY LINGUISTICS OVER NINETY YEARS (1918–2008)

The article is a brief review of the history of linguistic researches in NAS of Ukraine over a period of its ninety-year existence. The development of principal scientific trends is observed, the main achievements and their social importance are described, eminent scholars' contribution is outlined.

Key words: history of Ukrainian linguistics, NAS of Ukraine, O. O. Potebnya Institute of Linguistics.